

§1–2.

ЖОҒАР БАСҚЫНШЫЛАРЫНА ҚАРСЫ
ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ

Бүгінгі сабағымызда Жоңғар мемлекетінің құрылуы мен басқыншылық жорықтарының себептерін талқылаймыз. Жоңғар шапқыншылығының зардаптарын, демографиялық өзгерістерді анықтаймыз. Халық ауыз әдебиеті мен музыка туындыларының тарихи дереккөз ретіндегі құндылығын бағалаймыз.

Қазақтар жоңғарлармен ұзақ уақыт бойы кескілескен қанды шайқастар жүргізіп келді. Алайда соның ішіндегі ең ауыры «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған, қайғы мен қасіретке толы апатты кезең болды.

Тірек сөздер:

- Жоңғар
- Қайып хан
- Канси
- Сепаратизм
- Цеван-Рабтан
- «Елім-ай»

Анықта!

Қазақ қоғамында сепаратизмнің күшеюіне не әсер етті?

1. Қазақ хандығының XVIII ғасырдың бас кезіндегі ішкі және сыртқы жағдайы. Тәуке хан билік еткен жылдары Қазақ хандығы орталықтандырылған мемлекет болып қала берді. Қазақ хандығында саяси тұрақтылық орнады, ішкі алауыздық азайды. Ауызбіршіліктің арқасында елдің орасан зор аумағының тұтастығы сақталды.

Тәуке ханнан кейін оның мұрагері **Қайып хан** қазақ мемлекетінің бұрынғы ұлылығын берік ұстап тұра алмады. Сұлтандардың тарапынан наразылық күшейіп, елде хандық билікке талас өрши түсті. Мұның өзі дәстүрлі Қазақ хандығын дағдарыс пен күйзеліске ұшыратты. Ру-тайпа мен жүздер арасында алауыздық орын алды. Сұлтандардың аймақтық **сепаратизмі** күшейді. Орталық хандық биліктің әлсіреуі Кіші жүзде – *Әбілқайырдың*, Орта жүзде – *Болат, Сәмеке, Күшіктің*, Ұлы жүзде *Жолбарыс* хандардың жағдайын нығайта түсті.

XVIII ғасырдың бас кезінде Қазақ мемлекеті іштей ыдырай бастады. Бұл сыртқы алпауыт мемлекеттердің жіті назарында болды. Ресей Қазақстан мен Орта Азияға көз сала бастады. Қытай және Ресей империясы Қазақ хандығы мен Жоңғария хандығы сияқты көшпелі мемлекеттердің өлсіреуіне мүдделі еді. Ресей империясы Қазақстанның шегаралық аймағына дипломатиялық және әскери барлау ісін кеңінен жүзеге асырды. Кейіннен бұл шаралар әскери бекіністер салумен қатар жүрді.

2. Жоңғар мемлекетінің құрылуы. 1635 жылы Батыр қонтайшы бастаған Жоңғар хандығы құрылды. Ол Қазақстанның оңтүстік-шығыс жағында еді. 1640 жылы жоңғарлар «Далалық жарғы» деген атпен әскери және азаматтық заңдар жинағын шығарды. Жоңғарлардың бірлігі нығайды, әскери күш-қуаты арта түсті. Әскердегі тәртіп күшейтілді. Майдан алаңын тастап кеткендерге мал-мүліктік айып салынды. Сатқындар қатаң жазаланып, өлім жазасына кесілді. Соғыс жағдайы кезінде әрбір ру өте қысқа мерзімнің ішінде жауынгерлік бірлік күшіне айналып шыға келді. Жоңғар хандығы жауынгерлерінің жалпы саны 100 мыңға дейін жететін қуатты атты әскер шығара алатын еді. Жоңғар әскерінің қатарында мылтықпен қаруланғандар да болды. XVIII ғасырдағы неміс ғалымы И. Георги: *«Олар мылтықтарын аттан түсіп ататын»*, – деп жазды.

Жоңғарлар соғысуға машықтана түсті. Оқ-дәріні селитра мен күкірттен өздері жасап алатын. Қолдарынан қылыш, сауыт, дулыға және басқа қару-

Анықта!

Жоңғар мемлекетінің күшеюіне әсер еткен жағдайлар.

Картамен жұмыс

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайына талдау жаса.

Анықта!

Иоган Густав
Ренат жоңғар-
ларға қалай
тұтқынға түсті?

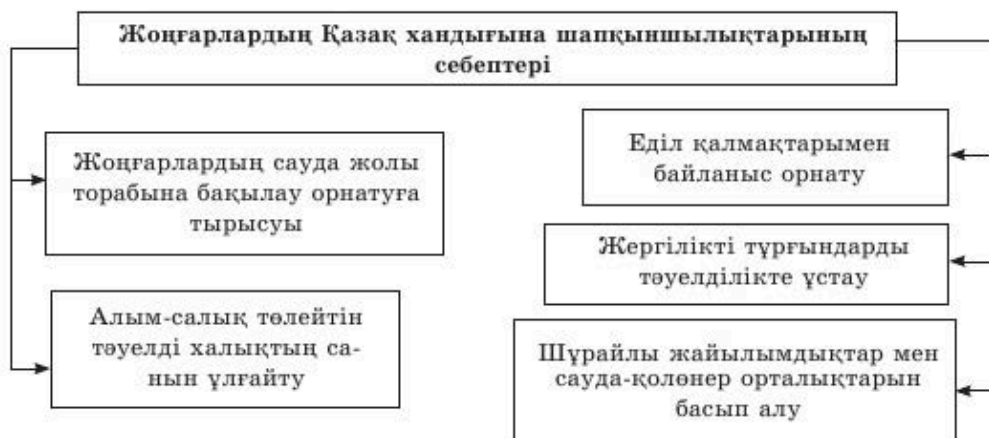
жарақ түрлерін жасау да келетін. XVII ғасырдың аяғына қарай жоңғарларда білтелі мылтық пайда болды. Тіпті зеңбірек жасауды да үйреніп алды. Оларға зеңбірек құюды тұтқынға түскен швед Иоган Густав Ренат үйретті. Сонымен қатар шегаралас жатқан мемлекеттердің аумағында жүріп, құпия ақпараттар жинаумен айналысатын тыңшылар

жүйесі де құрылды.

1698 жылы 40 мың сарбазды құрайтын жоңғар әскері Ұлы жүздің аумағына жойқын жорық жасады. Жоңғарлар бұдан кейін де қазақтарға әскери жорықтарын үдете бастады. Қазақстанға ең ірі жорықтары 1710 және 1717 жылдары орын алды, нәтижесінде әскер саны мен әскери техниканың жақсы жабдықталуы арқасында жоңғар жасақтары Жетісудың бір бөлігін басып алды. Әскери әлеуеті мықты көшпелі мемлекетке айналған Жоңғария Қазақ хандығына ғана емес, Орта Азия хандықтарына, Ресей мен Циндік Қытай сияқты ірі империяларға да қауіп төндірді.

Жоңғария көрші елдердің жерін тартып алуды көксеген, барынша әскерилендірілген мемлекетке айналды. Халқы қазақтар сияқты көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанды. Негізінен малшаруашылығымен айналысатын.

3. Қазақстан аумағына жоңғарлардың басқыншылық жасау себептері. Қазақ жері Жоңғария билеушілерін бұрыннан қатты қызықтыратын. Жоңғарлар Жетісу мен Сырдария өңіріндегі маңызды сауда жолдарына бақылау орнатуға, қазақтың кең-байтақ шұрайлы жерлерін басып алуға тырысты.

«Ақтабан шұбырынды». М. Қаспақтың суреті

4. XVIII ғасырдың басындағы жоңғар шапқыншылығы. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама». XVIII ғасырдың 20-жылдарының бас кезінде жоңғарлардың қазақ жеріне кезекті ірі жорық жасауына қолайлы жағдай қалыптасты. 1722 жылы жоңғарлармен ұзақ уақыт бойы соғыс жүргізіп келген Қытай императоры (боғдыханы) Канси қайтыс болды. Сөйтіп, жоңғарларға Қытаймен бейбіт келісім жасауға мүмкіндік туды. Жоңғар билеушілері Еділ бойындағы қалмақтардың ханы Аюкеге елші жіберіп, қазақтарға қарсы бірлескен соғыс қимылдарын жүргізу мақсатын көздеді. Ертіс бойында жақында салынған әскери бекініс желісін нығайтумен әуре болып жатқан Ресей Жоңғар мемлекетіне қауіп төндіре алмайтын еді. Оның үстіне, Ресей көрші жатқан екі көшпелі мемлекеттің қарым-қатынасына байланысты бейтарап саясат ұстауға тырысты. Себебі Ресей империясына қазақ мемлекетінің де, Жоңғар хандығының да өзара шайқаста әбден әлсіреп, бытыраңқы болғаны тиімді еді.

Шығармашылық тапсырма

Суретке қарап, жоңғарлардың шапқыншылығы туралы әңгіме құрастыр.

1723 жылдың көктемінде алдағы болатын жойқын соғысқа мықтап өзірленген әрі қазақ жүздерінің алауыздығын пайдаланған **Цеван-Рабтан** өз әскерінің қалың қолын қазақ жеріне қарай аттандырды. Жоңғар шапқыншылығының алғашқы соққысына ұшыраған Жетісу мен Ертіс бойындағы қазақтар еді. Жоңғарлар ауылдарды өртеді, малдарды айдап әкетті, бейбіт халықты аяусыз қырып салды. Шабуыл тұтқиылдан басталғандықтан амалы қалмаған халық малына да, үй-жайларына да, дүние-мүліктеріне де қарамай, бас сауғалап қашуға мәжбүр болды.

Жау әскерінің сан жағынан басымдығына қарамастан, қазақ жауынгерлері тегеурінді қарсылық көрсетті. Қазақ жауынгерлері қарттарды, әйелдер мен балаларды жаудың өкшелеп қууынан құтқару үшін шегіне жүріп, қорғаныс соғысын жүргізді. Ташкент тұрғындары қазақ әскери жасақтарының басшылығымен қаланы жаудан бір ай бойы дерлік қорғады. Жоңғарлар Ташкенттен кейін Сайрам, Түркістан сияқты басқа да қалаларды басып алды. Жойқын соғыс қимылдарының нәтижесінде елдің шөлді және таулы аймақтарынан өзге бүкіл аумағы іс жүзінде жоңғарлардың қолына қарады. Салыстырмалы түрде алғанда Қазақстанның батысындағы алыс аймақтар ғана аман қалды.

Бұл кезең (1723–1727 жылдар) қазақ тарихында *«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»* деген атпен қалды. Оның қазақ халқына тигізген зардабы, қайғы-қасіреті, аштық пен қайыршылық халге душар етуі өте ауыр болды. Мындаған адам қырылды, тұтқын ретінде айдалып кетті. Мал-мүлік талан-таражға түсті, сауда байланысы үзілді, бір кезде гүлденіп тұрған қалалар жау қолында қалып, аяусыз қиратылды. Көптеген ауыл қатты күйзеліске ұшырады.

Халық қырғыннан аман қалу үшін елдің батыс аймақтарына қарай жылжып, Жайық бойына дейін жетті. Қазақтардың жаппай қоныс аударуы Ресей империясын және оның қол астындағы башқұрттар мен қалмақтардың едәуір мазасын қашырды. Патша үкіметі оларды қорғау үшін бірқатар кешенді шаралар қабылдады: шегара күзеті күшейтілді, жаңадан әскери бекіністер салу қолға алынды.

Қазақтардың едәуір бөлігі Орта Азия мемлекеттерінің аумағына қарай ойысты. Мәселен, Сырдария өзенінен өтіп кеткен Орта жүз руларының көпшілігі Самарқан қаласының төңірегіне, ал Кіші жүз қазақтарының едәуір бөлігі Хиуа мен Бұхар хандықтарына көшіп кетті.

Ойлан!

Не себепті «Елім-ай» бүкілхалықтық әнге айналды?

Жоңғар шабуылының өрт-жалыны өзбектерді де, қырғыздарды да, **қарақалпақтарды** да шарпығанымен, ең ауыр соққы қазақтарға тиді.

Қазақ халқының басынан кешірген сол бір орасан ауыр қайғы-қасіреттің белгісіндей болған «Елім-ай» атты зарлы жыры туды:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Екі көзге мөлтілдеп жас келеді...

Қазақ халқының рухын көтеретін Ақтамбердінің мына жыры да халық жадында сақталған:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлықтан,
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап.

Батырлардың Отан қорғаудағы ерлік істерін Үмбетей, Тәтіқара, Бұқар, Көтеш т.б. жыраулар жазып қалдырды.

5. Жоңғар шапқыншылығының қазақ қоғамына тигізген әсері.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» қазақ қоғамына тигізген зардабы орасан зор болды. Далалықтардың көші-қон бағыттары өзгеріске ұшырады. Қазақтар шұрайлы мал жайылымдарынан айырылды. Жетісудағы және Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы бір кезде гүлденіп тұрған жасыл жазиралы өлкесі енді қараусыз қаңырап бос жатты.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тарихи оқиғасы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман–Мамыр» дастанында сипатталған. Танысып шық.

Көршілес мемлекеттермен сауда-саттық байланысы да уақытша үзіліп қалды.

Ең ауыр қайғы-қасірет туған-туыстар мен жақын жандардың қазасы болды. *Шәкәрім Құдайбердіұлының* келтірген деректері бойынша, қазақтардың үштен екі бөлігі қырғынға ұшыраған. Бірқатары құлдыққа сатылып кеткен. Халық ашаршылыққа душар болды. Өлмей, аман қалу үшін қайыңның сөлін ішкен. «Қайың сауған» деген сөз содан қалған. Осы қиыншылықтардан тірі қалғандар басқыншыларға шектен тыс ауыр алым-салық төлеп тұрған. Қазақ халқы елдің өртүрлі алыс аймақтарына, тіпті шеғаралас жатқан шет мемлекеттерге де тарап, босып кетті. Олардың батысқа қарай жаппай ағылуы қарақалпақ, түрікмен, өзбек, башқұрт және қалмақтармен жерге таласқан дау-дамайларға алып барды. Қазақтардың Орал казактарымен де, Батыс Сібірдегі орыстармен де өзара қарым-қатынастарын шиеленістіріп жіберді. Міне, мұның бәрі әбден әлсіреген Қазақ хандығын Ресей империясының отарлап алуымен аяқталды.

1. Қазақ-жоңғар соғысына Ресей империясының саясаты қандай еді?
2. Сөйлемдегі көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қой.

1635 жылы Батыр қонтайшы бастаған ... құрылды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сынды қиын тарихи кезең ... жылдарды қамтиды. Бұл тарихи оқиғаны Шәкәрім Құдайбердіұлы ... дастанында суреттеді. Қайғы-қасіреттің символы ... атты зарлы жыр болды.

3. Жоңғар шапқыншылығынан кейін қазақ жүздерінің жылжыған аймақтарын сөйкестендір.

Кіші жүз

Самарқанға қарай бет алды.

Орта жүз

Хиуа мен Бұхар хандықтарына көшті.

4. Оқиғаларды хронологиялық ретімен орналастыр:

- А. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары.
- Ә. Батыр қонтайшының Жоңғар хандығында билік құруы.
- Б. Қытай императоры Кансидің өлімі.
- В. Цеван-Рабтанның қазақ жеріне әскер аттандыруы.

Сепаратизм – өзінше бөлініп шығуға, жеке билікке ұмтылу.

Миграция – адамдардың тұрғылықты мекенінен өртүрлі себептермен басқа жерге қоныс аударуы, көшіп-қонуы.

Жұт – қыс қатты болған жылдары аштықтан, суықтан малдың қырылуы, мал өлімі, індет.

Қарақалпақтар – Оңтүстік Арал аймағын мекен ететін түркі тектес халық.

Қайып (XVII ғасырдың ортасы – 1719) – 1716–1719 жылдары билік еткен қазақ ханы. Оның тұсында Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы өте шиеленісті болды.

Канси (1654–1722) – Қытайдағы Цин династиясының екінші императоры.

Цеван-Рабтан (1663–1727) – жоңғар билеушісі. Жоңғарлардың Қазақстан аумағына жаппай баса-көктеп шабуылға шығуы соның атымен тығыз байланысты.

«Орта жүз қырғыздарына (қазақтарына. – авт.) Ертіс пен Есіл өзендері бойында көшіп-қонып жүрген уақ және керей (руларының), Өбілмәмбет пен Барақ сұлтандардың иелігіндегі (жерлерге) жоңғарлардың 15 000 қолмен шабуыл жасауы салдарынан ондағы қырғыздар (қазақтар) өздерінің мал-мүлкін тастап, Жайықтың (Оралдың) бойына көшіп кетті. Қысқа қарай қалмақтар мен башқұрттар жағына өтпек ниетте болды. Ұлы мәртебелі императрицаға шын берілген қырғыздарды (қазақтарды. – авт.) күйзелтіп, мал-мүлкін талан-таражға салуына ешқандай да жол бермеу туралы алдын ала бұйрық берілді».

Крафт И. И. Далалық аймақтардағы қырғыздар (қазақтар) туралы заңдар жинағы. СПб., 1901, 8-бет.

1. Қазақтардың Жайыққа қарай көшіп кетуіне қандай оқиғалар әсер етті?
2. Неліктен Ресей империясы қазақтардың қоныс аударуына алаңдаушылық білдірді?

§3–4.

БІРТҮТАС ХАЛЫҚ ЖАСАҒЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Бүгінгі сабағымызда Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайын талдап, Қарақұм және Ордабасы құрылтайының халықты жоңғар басқыншылығына қарсы жұмылдырудағы рөліне баға береміз.

Ұлы Дала тұрғындарының ежелден-ақ әскери өнерімен даңқы шықты. Қазақ халқы арғы ата-бабаларының жауынгерлік рухын мұра етіп алды. Туған жері, Отаны мен халқын сыртқы жаулардан қорғауда ерліктің өшпес үлгісін танытты.

1. Халық жасағы. Қазақтар кәсіби және тұрақты әскер жасақтауға кірісе бастады. Ел басына қауіп-қатер төнген кезде, дұшпанның ша-